

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉ, ਅ, ਏ ਤਿੰਨ ਸਵਰ ਵਾਹਕ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ / ਅ,ਆ ਇ, ਈ,ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ ਔ / ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਸ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਦਸ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

1. 'ਉ' ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ—

1. **ਔਕੜ (-)**—ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ /ਉ/ ਲਘੁ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ:- ਦੁਰਮਤ, ਗੁੜ ਆਦਿ।

/ਅ/ ਅਤੇ /ਏ/ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

2. **ਦੁਲੈਕੜ (=)** ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ /ਉ/ ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ:- ਹੂਰ, ਸਕੂਲ ਆਦਿ।

/ਅ/ ਅਤੇ /ਏ/ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

3. **ਹੋੜਾ (~)**—ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ (ਓ) ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ:- ਤੌਰ, ਪੋਲ ਆਦਿ।

ਜਦੋਂ ਉ/ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੜੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਅ/ ਅਤੇ /ਏ/ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਅ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾ—

1. **ਮੁਕਤਾ—** ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਵ- ਧੁਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ:- ਘਰ--- ਘ +ਅ+ਰ

ਬਾਲ---ਬ+ਅ+ਲ

2. **ਕੰਨਾ (ᳵ)**—ਕੰਨਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅੱਖਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲੰਬਾਈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਖਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ /ਰ/

ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਲੰਬਾ ਕੰਨਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਰੇ ਦੀ ਥਾਂ /ਗ/ ਗੱਗਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ

ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਕੰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ:- ਚਾਚਾ, ਚਾਰ ਆਦਿ।

/ਉ/ ਅਤੇ /ਏ/ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

2. **ਦੁਲਾਵਾਂ—**ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ /ਐ/ ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ:- ਪੈਰ, ਮੈਲ ਆਦਿ।

/ਉ/ ਅਤੇ /ਏ/ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

3. **ਕਨੌੜਾ (—)**—ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗਦੀ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ (ਐ) ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ— ਧੌਣ, ਮੌਤ ਆਦਿ।

/ੳ/ ਅਤੇ /ੲ/ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

‘ੲ’ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾ—

ੳ) ਸਿਹਾਰੀ (f) — ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ /ੲ/ ਲਘੂ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਲਘੂ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ—ਮਿਲ, ਇੱਟ, ਨਿੱਛ ਆਦਿ। ਇਹ ਮਾਤਰਾ/ੳ/ ਅਤੇ /ਅ/ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਅ) ਬਿਹਾਰੀ (i)— ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ /ੳ/ ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ:— ਤੀਰ, ਨੀਲ. ਚਮੜੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਮਾਤਰਾ /ੳ/ ਅਤੇ /ਅ/ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ੲ) ਲਾਂ (ˆ) —ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ /ੲ/ ਦੀਰਘ ਸਵ-ਧੁਨੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣ:— ਖੇਲ, ਤੇਰਾ, ਵੱਲਣਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਮਾਤਰਾ /ੳ/ ਅਤੇ /ਅ/ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ।
2. ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਹੈ।
3. ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਲਿਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੋਮਨ (ਲਿਪੀ) ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੈਂਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਵਰਣਾਂ / ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਛੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਬਿੰਦੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਣ ਹਨ— ਸ਼, ਖ਼, ਗ਼, ਜ਼, ਫ਼, ਲ਼।
6. ਲ਼ ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 41 ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
7. ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣ ਮਾਲਾ—

ਅੱਖਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਚਾਰਣ

ੳ	ੳੳੳ	OORA (O)
ਅ	ਅੳੳ	AIRA (a)
ੲ	ੲੳੳ	EERI (e)
ਸ	ਸੱਸਾ	SASSA (s)
ਹ	ਹਾਹਾ	HAAHA (h)
ਕ	ਕੱਕਾ	KAKKA (k)
ਖ	ਖੱਖਾ	KHAKHKHA (kh)
ਗ	ਗੱਗਾ	GAGGA (g)
ਘ	ਘੱਗਾ	GHAGGA (gh)
ਙ	ਙੱਙਾ	NGANGA (ng)
ਚ	ਚੱਚਾ	CHACHCHA (ch)
ਛ	ਛੱਛਾ	CHHACHHCHHA (ch)
ਜ	ਜੱਜਾ	JAJJA (j)
ਝ	ਝੱਝਾ	JHAJJA (jh+j)
ਞ	ਞੱਞਾ	YANJA (nj)
ਟ	ਟੈਂਕਾ	TAINKA (t)
ਠ	ਠੱਠਾ	THATHTHA (th)
ਡ	ਡੱਡਾ	DADDA (d)
ਢ	ਢੱਢਾ	DHADDA (dh)
ਣ	ਣਾਣਾ	NAHNA (n)
ਤ	ਤੱਤਾ	TATTA (t)
ਥ	ਥੱਥਾ	THATHTHA (th)
ਦ	ਦੱਦਾ	DADDA (d)
ਧ	ਧੱਧਾ	DHADDA (dh)
ਨ	ਨੱਨਾ	NANNA (n)
ਪ	ਪੱਪਾ	PAPPA (p)
ਫ	ਫੱਫਾ	PHAPHPHA (ph)
ਬ	ਬੱਬਾ	BABBA (b)
ਭ	ਭੱਭਾ	BHABBA (bh)
ਮ	ਮੱਮਾ	MAMMA (m)
ਯ	ਯੱਯਾ	YAYA (y)
ਰ	ਰਾਰਾ	RAARA ®
ਲ	ਲੱਲਾ	LALLA (l)

ਵ	ਵਾਵਾ	VAVVA (v)
ੜ	ੜਾੜਾ	RAAHRA (r)
ਸ਼	ਸ਼ਾਸ਼ਾ	SHASHSHA (sh)
ਖ਼	ਖ਼ਾਖ਼ਾ	KHAKHKHA (kh)
ਗ਼	ਗ਼ਾਗ਼ਾ	GHAGHGHA (gh)
ਜ਼	ਜ਼ਾਜ਼ਾ	ZAZZA (z)
ਫ਼	ਫ਼ਾਫ਼ਾ	FAFFA (f)
ਲ਼	ਲ਼ਾਲ਼ਾ	LALLA (lh)

ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਗਲਤ ਉਚਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। **ਉਦਾਹਰਣ** ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ—

ੳ) ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ।

ਸੁਨੀਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਅ) ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਨਾ ਤੋਂ ਨਾ ਸੁਣੇ।

ਰਾਜ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲੀ ਹੈ।

8. ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ 2. ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ

9. ਸਵਰ— ਜਿਹੜੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਪੌਣ ਧਾਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਸਵਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਵਰ ਹਨ—ੳ, ਅ, ਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰ ਵਾਹਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਅ, ਆ, ਈ, ਇ, ਊ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ

10. ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ—

1. **ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ—** ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

i) ਅਗਲੇਰੇ ਸਵਰ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈ, ਏ, ਐ

ii) ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਵਰ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇ, ਊ, ਅ, ਆ

iii) ਪਿਛਲੇ ਸਵਰ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਊ, ਓ, ਔ

2. **ਜੀਭ ਦੀ ਉਚਾਈ—** ਜੀਭ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—

- i) ਉੱਚੇ ਸਵਰ—ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਬੀਢ ਤਾਲੂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈ, ਊ
- ii) ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ—ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਹੇਠਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਐ, ਅ, ਅਔ।
- iii) ਅਰਧ ਉੱਚੇ ਸਵਰ ਅਰਧ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇ, ਉ, ਏ, ਅ, ਓ।

12. ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ — ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਵ੍ਹ ਧੁਨੀਆਂ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—

ਗੋਲਾਈਦਾਰ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੋਲਾਈਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉ, ਊ, ਓ, ਔ

ਗੋਲਾਈ ਰਹਿਤ ਸਵਰ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੋਲਾਈ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅ, ਆ, ਐ, ਇ, ਈ, ਏ।

13. ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਲਘੂ ਸਵ੍ਹ—ਅਜਿਹੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉ, ਅ, ਇ।

ਦੀਰਘ ਸਵ੍ਹ— ਅਜਿਹੇ ਸਵਰ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਲਘੂ ਸਵ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਊ, ਓ, ਔ, ਈ, ਏ, ਆ, ਐ।

ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

15 ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ —

ੳ) ਹੋਠੀ ਧੁਨੀਆਂ—ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਜੋ ਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਬੁੱਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ, ਵ।

ਅ. ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ—ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਦੰਦ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤ, ਚ, ਦ, ਧ, ਨ।

ੲ. ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ— ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਉਲਟ ਕੇ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਜਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ।

ੳ. ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ— ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਤਾਲੂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚ, ਛ, ਜ, ਢ, ਞ।

ੴ. ਕੰਠੀ ਧੁਨੀਆਂ— ਕੰਠੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੰਠ ਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ।

ੵ. ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਧੁਨੀਆਂ— ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਸੁਰ-ਯੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਙ

ਉਚਾਰਣ ਰੋਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ—

ਡਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ— ਫੇਫੜਿਆਂ ਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕ ਤੋਂ ਪ ਵਰਗ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਡਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ।

ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ— ਫੇਫੜਿਆਂ ਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਦ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਕ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕ ਤੋਂ ਪ ਵਰਗ ਤੱਕ ਹੀ ਹਰ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਧੁਨੀ ਅਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ।

18. ਅਨੁਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ— ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੇਲੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਅਨੁਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਅਨੁਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ—
ਙ, ਞ, ਨ, ਮ।

19. ਮੌਖਿਕ ਵਿਅੰਜਨ— ਅਨੁਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੌਖਿਕ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਘ, ਙ, ਞ, ਟ, ਠ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਙ, ਞ, ਟ, ਠ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਙ ਅਤੇ ਞ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।